Гром В.М., Цибульський В.І. /м.Рівне/

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ І ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА 1648-1654 рр. У "НАРИСАХ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ" Д.ДОРОШЕНКА

Серед праць, що сьогодні повертаються до нас з-за кордону і з вітчизняних спецсховищ, значний інтерес викликає двохтомний "Нарис історії України" Дмитра Дорошенка, що вперше вийшов у Варшаві в 1932 р.

Автори книги відомий як активний учасник національно-визвольної боротьби на Україні у 1901-1919 рр., який залишив два цикла спогадів про цей період. Але насамперед, це - талановитий, за словами О.Оглоблина, "історик з Божої ласки", що першим дав науковий огляд історії України, як процесу розвитку української державності /Див. : Літ Україна.-1991. 5.с.7І/.

Закономірно, що значну увагу у названій праці дослідник приділив українській козаччині і козацькій державі, що виникла в результаті Визвольної війни 1648-1654 рр. Ця доба, зв"язана з діяльністю Хмельницького і охрещена його іменем, зробила переворот, пише автор, у політичних відносинах на сході Європи і залишила глибокий слід у житті України, Польщі і Росії.

Розглянемо коротко, як аналізуються у книзі основні події Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр.

У причини Д.Дорошенко, на відміну від багатьох своїх попередників, що писали найчастіше про релігійний фактор або ж особисті образи , справедливо вбачає у тій ситуації, яка склалась у Речі Посполитій на середину XVII ст. Ця величезна і така сильна держава, говорить він, мала в собі багато небезпечних внутрішніх болячок, які непомітно, але безупинно підточували державний організм. Повстання вибухнуло саме тоді, коли, здавалося, "глибокий мир назовні сприяв блискучому економічному добробутові всередині " /т.II, с.7./.

Джерелом цього добробуту були головним чином українські провінції Речі Посполитої. Хліборобське населення широких задніпровських просторів -теперішніх Полтавщини, Чернігівщини, Сіверщини - приносило власникам земельних латифундій колосальні прибутки. Саме ж воно зазнавало різних насильств і зловживань з боку орендарів і жовнірів. Правда, зазначає автор, селянська людність на козацькій Україні жила в більших достатках, ніж на інших українських землях Речі Посполитої. Але саме тут, серед багатих степових просторів , у сусідстві з козаччиною, селяни були особливо вразливі на всякі навіть дрібні утиски і причепки /с.IO/.

Автор зазначає, що золота шляхетська свобода, яка створила для Польщі славу однієї з найвільніших у світі держав, спиралася на повне безправство й приниження трудящих мас; що поруч із необмеженою свободою шляхти-міщанство було позбавлене участі в політичному житті й обмежене в економічному розвитку.

Що стосується козаків, то новий козацький рух, вважає дослідник, наростав непомітно і мав своє коріння, насамперед, у тому режимі, що був заведений на Україні після погрому козаччини у 1638 р. /призначення полковників з-поміж шляхти ; залоги у Кодаку і на самій Січі ; обернення "випищиків" в хлопів; сваволя магнатів тощо/. Тому незадоволення, яке жевріло серед козаччини, поглиблене розчаруванням у військових планах короля, дуже легко могло перейти у відвертий опір, а кожен рух серед козаччини так само легко міг знайти відгук серед селянської маси /с.10-11/.

Виглядає цікавим і зауваження історика щодо позиції українського православного духовенства, яке не було однорідним у своїх домаганнях. Більш опозиційно було настроєне нижче, сільське духовенство, що зазнавало разом з народом різних кривд і зневаги до "хлопської віри". Верхи ж православної церкви, ставилися зовсім лояльно до польської влади, і не тільки не співчували козацьким розрухам, але навпаки -осуджували їх. Але в цілому гасло боротьби "за віру" було дуже зручно використане і вставлене до козацької політичної програми, хоча автор не вбачає в релігійному мотиві одну з головних причин повстання.

Особливістю розповіді Д.Дорошенка про причини й рушійні сили Хмельниччини є те,що з усіх суспільних груп і прошарків населення він виділяє найбільше козацтво і лише частково селян. Причому козацтво - це провідна верства, організуючий елемент ; селянство ж - стихія, що часто змішувала усі карти як польської, так і козацької дипломатії. Пізніше Хмельницький змушений був навіть приборкувати ці стихійні повстання і народні рухи /с.15,30/.

І майже нічого не говорить автор про участь у визвольній війні інших суспільних верств, наприклад, духовенства і міщанства.

Позитивну оцінку отримала українська шляхта, яка прилучившись до козаччини, принесла з собою певні політичні й державні ідеали, певні звички до державного будівництва.

Центральне місце у праці займає постать Богдана Хмельницького. Відразу ж зазначимо, що окремої оцінки діяльності гетьмана у 1648-1654 рр. Д.Дорошенко не дає. Але, підсумовуючи тему "Хмельниччина", він пише, що як би критично не ставилася до Б.Хмельницького новіша історіографія, скільки б тіневих сторін не знаходила в його діяльності, не можна заперечити факт, що це саме він зв"язав перервану ще в середніх віках нитку української державності. А створена ним Українська козацька держава знову впровадила український народ у сім"ю самостійних народів із власним національним життям /с.49/.

Безсумнівно, організаторська і військово-політична діяльність Б.Хмельницького відіграла важливу роль у створенні Української козацької держави. Але треба зазначити, що гетьман зазнав у ході війни значної еволюції свого світогляду, змінювались його плани, не відразу виникла і програма державного будівництва.

Д.Дорошенко, використовуючи дослідження В.Липинського, неодноразово підкреслює, що на початку війни ні сам гетьман, ні козацтво з селянством, ще не вміли скласти собі якоїсь державної ідеології, вони думали тільки про своє соціальне визволення. Ні козацтво, ні гетьман тоді ще не набрали такої сили і авторитету, щоб реалізувати певні сепаратистські плани /с.33,

Разом з тим, збереглося чимало згадок про те, що уже після перших народних перемог козаки прагнули мати свою незалежну державу. Такі звістки, як пише автор цікаві лише з того погляду, що свідчать, як міцно ще держалася стара традиція про колишню незалежну Українську державу князівських часів.

Навпаки, сам Хмельницький у період перших своїх успіхів далеко ще не був принциповим ворогом польської держави, не хотів її руйнувати і назавжди сепарувати від неї Україну. Наносячи Польщі тяжкі удари, завдаючи їй криваві рани, він "тільки хотів примусити її наробити якнайбільші уступки українській козаччині, як передовій верстві українського народу. Він стояв, так би мовити, на грунті козацького автономізму" /с.14.32/.

Очевидно, саме цим слід пояснити політику гетьмана стосовно Польщі восени 1648 р., коли він, будучи в зеніті своєї слави, раптом зупинився і "здав цілу свою справу на ласку короля". Серед інших причин повороту гетьмана з-під Замостя, Дорошенко називає труднощі зимової кампанії і перенесення її на терен етнографічної Польщі. Дослідник також погоджується з думкою С.Томашівського про те, що визвольний похід у Галичину був викликаний не натиском стихійного руху повстанців, а причинами тактичного і практичного характеру /прагнення спаралізувати діяльність і не допустити до загальної мобілізації шляхти; налякати її і зробити уступливішою на козацькі вимоги; здобути вплив на вибір нового короля ; задовольнити інтереси татар тощо/.

Але, безперечно, успіх у походах, а також широкий народний рух, що стихійно розгорнувся по всій Україні, не могли не вплинути на гетьмана. Події привели до того, що він сам нарешті побачив, що його фактичні досягнення далеко переростають межі козацького автономізму, що намагання українського народу спрямовані в бік повної незалежності від Польщі і дійти тут якогось компромісу неможливо. Хмельницький змушений був стати на грунт цілковитого розриву з Польщею й створення самостійної Української держави /с.32/.

Коли Хмельницький відчув себе керівником і вождем усього українського народу, творцем незалежної держави ? Відповідь на це питання Д.Дорошенко схильний шукати у подіях, пов"язаних із тріумфальним в"їздом у Київ, де його вітали як визволителя України" з лядської єгипетської неволі". Розмови з українським духовенством, освідченими людьми, з патріархом і послами іноземних держав мусіли привести Богдана до розуміння нових обов"язків щодо всього народу, забезпечення його національних і релігійних інтересів. Усе це, зауважує історик, знаходило своє підкріплення в грізній поставі українських народних мас супроти тільки що скасованих пансько-шляхетських порядків /с.20/.

Особливо разючі зміни у світогляді гетьмана стали помітними після Зборівської угоди, на яку він дивився лише як на тимчасову. Хмельницький старався фактично творити нову державну організацію на території козацької України, незважаючи на формальні умови. Він поводився так, пише Дорошенко, неначе був

монархом суверенної держави й розгорнув широку дипломатичну акцію на міжнародному полі для зміцнення свого становища/с.23/.

Відзначаючи активну зовнішню політичну діяльність Б.Хмельницького, дослідник неоднозначно оцінює його союзників. Особливо грізною була спілка з татарами, в інтереси яких не входило, щоб одна із сторін рішуче взяла гору. Татари неодноразово зраджували, крім того, вони гірше від усякого ворога руйнували край і забирали люд у неволю.

Разом з тим, Д.Дорошенко заперечує поширений у науці погляд про зрадництво татар як основну причину поразки під Берестечком. Усе вирішила не зрада хана, а перевага польської артилерії, участь 20 тис. німецької піхоти, добре вишколеної у 30-літній війні, високі бойові прикмети польської кінноти, а головне - перевага польського плану бою, виробленого німецькими генералами.

Не вдаючись детально в опис Берестецької кампанії, історик виділяє надзвичайну енергію і присутність духу, які виявив Богдан Хмельницький у критичний момент. Після битви за короткий час він зібрав рештки розбитих полків, мобілізував свіжі сили і вже на початку жовтня 1651 р. стояв супроти сполучених польсько-литовських сил під Білою Церквою з новою грізною армією /с.30/.

Спірним є питання про характер дипломатичних зносин гетьмана з Туреччиною. Автор "Нарисів" не погоджується з М.Грушевським, що Хмельницький вступив у підданство Порті й став васалом турецького султана. Здається, пише Дорошенко, що слова про "службу" й " підданство" мали тут швидше умовне і формальне значення, ніж дійсне підданство на зразок Молдавії або Волощини. Очевидно, йшла мова про політичний союз /с.27/.

Що стосується союзу з Москвою, то, як можна судити із книги, проросійська орієнтація гетьмана формувалася поступово, а крах балканської політики й загальне виснаження краю, битви під Батогом і Жванцем зміцнили наміри Хмельницького укласти союз з Росією. У своїй широкій дипломатичній діяльності гетьман

цілеспрямовано використовує той факт, що Росія мала свої рахунки з Польщею і хотіла взяти в неї реванш за нещодавно заподіяні втрати. Але внутрішнє і зовнішнє становище Росії було дуже непевним. Тому московський уряд, не поривaючи зносин з Хмельницьким,дотримувався вичікувальної тактики: аж поки обидві сторони, що боролися між собою, не знесиляться. В міру того, як козацьке військо завдавало Польщі нових ударів і знесилювало її, політика Москви по відношенню до Польщі ставала щораз агресивнішою /с.33 /.

Особливу увагу викликають сторінки "Нарису", де йдеться про Переяславську раду і заключення договору між Росією та Україною . Домінуючим тут є негативний фон, що супроводжує діяльність посольства на чолі з боярином Бутурлiним. Лейтмотивом стала відмова принести від імені царя присягу у соборній церкві і видати декларацію про те, що права й вольності України не будуть порушуватися.

Що стосується договору, то його проект із 23 пунктів, привезених козаками в Москву, видається історику досить безсистемним, оскільки він викристалізувався не зразу, переробляся, зазнав різних змін і вставок.

Як можна визначити характер договору ? Д.Дорошенко наводить різні судження, що, очевидно, не втратили своєї актуальності і сьогодні.

Дослідники кваліфікували договір як персональну або ж реальну унію, васальну залежність або автономію України, неповну її інкорпорацію. військовий союз тощо.

Досить сучасною, на наш погляд, видається наведена у книзі оцінка договору М.Драгомановим, який у 1876 р. писав,що не вважаючи на свої недоліки -головно ті, що в його пунктах нічого не говориться про інтереси селянської маси, Переяславська угода, мала в собі й"добрі зерна іменно такого устрою громадського, до якого тепер прямують скрізь освічені люди" /с.38-39/.

Що стосується самого автора "Нарисів" то він схильний бачити в договорі протекторат, який по-різному розуміли у Москві і на Україні. Д.Дорошенко вважає, що Україна зберегла за собою

основні ознаки суверенної держави. В той же час він зазначає, що прийнявши Україну "під високу царську руку", Москва з перших кроків старалась обернути протекторат в інкорпорацію, використовуючи кожне необережне слово, кожну неясну фразу в зверненнях гетьмана до російського уряду, щоб реалізувати якомога ширше свій вплив на українське життя, використовуючи різні прояви суспільного антагонізму на Україні. "Власне на цьому антагонізмі й була побудована вся подальша політика Москви щодо України" /с.39/.

На закінчення зазначимо, що праця Д.Дорошенка є цінним джерелом для вивчення названого періоду історії України і залишиться визначним пам"ятником історіографії.